

เจตจำนงเสรีของพระลอ: แนวทางการกำกับการแสดงละครเวทีเรื่อง "ลอร์ดิลกล่มฟ้า" PHRA LOR'S FREE WILL: DIRECTING APPROACH FOR "LOR: LOVE, OBSESSION, REVENGE"

พรรณศักดิ์ สุขี * PUNNASAK SUKEE *
วิษุตา วุธาติย์ ** VIJJUTA VUDHADITYA **

บทคัดย่อ

งานวิจัยเรื่องเจตจำนงเสรีของพระลอ: แนวทางการกำกับการแสดงละครเวทีเรื่อง "ลอร์ดิลกล่มฟ้า" มีวัตถุประสงค์เพื่อค้นหาแนวทางการกำกับการแสดงละครไทยด้วยการนำเสนอแก่นความคิดของเรื่องที่มีความเป็นสากลเพื่อผู้ชมต่างชาติและทดลองการตีความวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอใหม่โดยใช้ทฤษฎีประพันธ์ศิลป์ของอริสโตเติลแนวคิดปรัชญาตะวันตกเรื่องเจตจำนงเสรีและลัทธิเหตุวิสัย เพื่อตอบคำถามสำคัญของละครเรื่องชะตากรรมและเจตจำนงเสรี โดยมีวิธีการดำเนินการวิจัยด้วยวิธีศึกษาวรรณกรรม งานศิลปะที่เกี่ยวข้อง วิธีปฏิบัติโดยการสร้างสรรค์ละครเวที วิธีสังเกตและสัมภาษณ์ผู้ชม ผลการวิจัยพบว่า ในการสร้างลักษณะนิสัยตัวละครเอกคือพระลอ ต้องเสริมความยิ่งใหญ่ในลักษณะนิสัยที่มากกว่ารูปลักษณ์ที่งดงามซึ่งถือเป็นโชคที่ติดตัวมา พระลอในละครเรื่องนี้จึงมีความสามารถในการรับ มีความเป็นผู้นำ ส่วนข้อบกพร่องผิดพลาดในลักษณะนิสัยของพระลอคือความสงสัยในกรรม ชะตากรรม และเจตจำนงเสรี หรือความอ่อนแอลาทางธรรม จึงพ่ายแพ้ต่อแรงผลักดันแห่งกิเลส ตัดสินใจทำตามเจตจำนงเสรี และนำไปสู่การเรียนรู้ว่ากรรมคือการกระทำ มนุษย์เราอ่อนแอที่โทษกรรม แต่แท้จริงแล้วมนุษย์อ่อนแอต่อกิเลสที่ตนตัดสินใจเลือกกระทำเอง และการกระทำนั้นจะเป็นเจตจำนงเสรีได้ก็ต่อเมื่อผู้กระทำยอมรับว่าตนได้เลือกแล้วที่จะกระทำและพร้อมยอมรับผลสืบเนื่องที่ตามมา จากการเปิดแสดงให้ผู้ชมชาวแคนาดา ณ นครแวนคูเวอร์ ประเทศแคนาดา พบว่าผู้ชมสามารถติดตามเรื่องราว เกิดอารมณ์ร่วม เกิดการเปรียบเทียบตนเองกับตัวละคร เกิดความสงสัยและความกลัว จนนำไปสู่ความสว่างทางปัญญาและการชำระล้างจิตวิญญาณให้บริสุทธิ์ตามกระบวนการของโศกนาฏกรรมได้เป็นอย่างดี

คำสำคัญ: การกำกับการแสดง / พระลอ / ลอร์ดิลกล่มฟ้า / นาฏกรรมร่วมสมัย

* นิสิตระดับปริญญาโทบัณฑิต คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, punnasak.s@bu.ac.th

** ดร. ชำนาญการชำนาญ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, vijjuta@yahoo.com

ABSTRACT

"Phra Lor's Free Will: Directing Approach for "LOR: Love, Obsession, Revenge" explores the new approach for directing Thai play with universal theme and the way of interpreting "Lilit Phra Lor" by using ideas from Aristotle's The Poetics, Western philosophical concepts of Free Will and Determinism to solve the dramatic question of "Fate and Free Will" in order to discover the Universality in theme to communicate to Non-Thai audiences. The findings reveal that, the characterization of Phra Lor, the protagonist, needs the enhance of Tragic Greatness, because nobility in appearance is "Luck", not "Manner". Therefore, Phra Lor in this version is a great warrior and leader. Phra Lor's Tragic Flaw is his doubt in Karma, Fate and Free will, which is considered Ignorance. This leads to the protagonist's recognition that Karma is Action. One blames it on Karma but in fact, one is weak and susceptible to Ananke, the force, constraint, necessity of Passion. The action will be considered Free Will only one admits that he, himself, had an intention or made a decision to do it, and ready for its consequences. "LOR: Love, Passion, Revenge" was performed in Vancouver, Canada for Canadian audiences. The show proved well that it had a capacity to communicate, lead the audience into the state of Involvement, Identification, Pity and Fear, Enlightenment, and Catharsis, as Tragedy should be.

Keywords: Directing / LOR: Love, Obsession, Revenge / Thai Contemporary Theatre

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

วรรณคดีไทยเรื่อง "ลิลิตพระลอ" ได้รับยกย่องว่าเป็นเลิศของวรรณคดีประเภทลิลิต มีผู้ดัดแปลงเป็นบทสำหรับการแสดงมาแล้วมากมายหลายครั้ง ทั้งละครรำ ละครจินตภาพ นาฏยศิลป์ร่วมสมัย และภาพยนตร์ สำหรับผู้ชมแล้วอาจตีความหมายวรรณคดีสำคัญเรื่องนี้แตกต่างกันไปบ้างตามโลกทัศน์และประสบการณ์ นอกจากเรื่องราวความรัก ความลุ่มหลงที่นำมาซึ่งความหายนะคือความตาย การตีความยังไม่อาจหลีกเลี่ยงพ้นจากแก่นความคิดหลักเรื่อง "กรรม" ได้ ถึงกระนั้นความหมายคำว่า "กรรม" และ "ชะตากรรม" ก็ยังเป็นที่ยกเถียงกันเนื่องจากความต่างในความเชื่อ

ผู้วิจัยในฐานะผู้กำกับการแสดงละครสมัยใหม่ มีความสนใจในวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอมาเสนอในรูปแบบละครเวทีอีกครั้งให้มีความแปลกใหม่และแตกต่างจากที่เคยมีผู้จัดแสดงมาแล้ว และต้องมีความเป็นสากล (Universality) ที่สามารถสื่อสารได้กับผู้ชมทุกชาติภาษา จึงต้องการทดลองการใช้แนวคิดเรื่องเจตจำนงเสรี (Free Will) ในการอธิบายแก่นความคิดเรื่องกรรมเพื่อค้นหาแนวทางการกำกับการแสดงที่จะสื่อสาร "เสียง" ของผู้กำกับการแสดงที่จะตอบคำถามสำคัญของละคร (Dramatic Question) ว่า "กรรม" คืออะไร นอกจากนี้ ตัวละครเอกของเรื่องคือ "พระลอ" เป็นตัวละครที่น่าสนใจและน่าศึกษาไม่น้อยกว่าตัวละครเอกในวรรณกรรมสำคัญของโลก โดยเฉพาะตัวละครเอกผู้เป็น "วีรบุรุษโศก" (Tragic Hero) ในละครโศกนาฏกรรมของตะวันตก การสร้างลักษณะนิสัยตัวละคร (Characterization) "พระลอ" ให้มีเจตจำนงเสรีเป็นการอธิบายเหตุผลและแรงผลักดันในการกระทำของตัวละครตามทฤษฎีการละครสมัยใหม่ ทำให้ตัวละครและแก่นความคิดในละครมีความเป็นสากล (Universality) ที่ผู้ชมไม่ว่าชาติใดภาษาใดสามารถเข้าใจได้ ซึ่งจะเป็นแนวทางสร้างสรรค์ละครสมัยใหม่ของไทยให้มีพื้นที่บนเวทีนานาชาติได้

วัตถุประสงค์

1. เพื่อค้นหาแนวทางการกำกับการแสดงละครสมัยใหม่ ด้วยการนำเสนอแก่นความคิดของเรื่องที่มีความเป็นสากล (Universal Theme) ที่ผู้ชมต่างชาติเข้าถึงได้และสามารถเปิดแสดงในระดับนานาชาติ
2. เพื่อเสนอแนวทางใหม่ในการตีความวรรณคดีเรื่อง "ลิลิตพระลอ" โดยการอธิบายความหมายของ "กรรม" และ "ชะตากรรม" ด้วยแนวคิดเจตจำนงเสรี (Free Will) ผ่านรูปแบบศิลปะการแสดงละครเวที

ขอบเขตของการวิจัย

งานวิจัยเรื่อง "เจตจำนงเสรีของพระลอ: แนวทางการกำกับการแสดงละครเวทีเรื่อง "ลอลิลกล่อมฟ้า" ผู้วิจัยกำหนดขอบเขตการศึกษาด้านเนื้อหา คือวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอ งานสร้างสรรค์ด้านศิลปะการแสดงที่มีที่มาจากวรรณคดี "ลิลิตพระลอ" ทฤษฎีการละครตะวันตก ได้แก่ ประพันธ์ศิลป์ของอริสโตเติล (Aristotle's The Poetics) แนวคิดทางพุทธศาสนาเรื่องกรรม แนวคิดและปรัชญาตะวันตกเรื่องเจตจำนงเสรี (Free Will) และลัทธิเหตุวิสัย (Determinism)

วิธีการดำเนินการวิจัย

ผู้วิจัยใช้รูปแบบงานวิจัยเชิงสร้างสรรค์ (Creative Research) มีเครื่องมือวิจัยทั้งเอกสาร การปฏิบัติ การสังเกต และสัมภาษณ์ ระหว่างเดือนมกราคม ถึงเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2558 โดยมีขั้นตอนดำเนินการวิจัยดังนี้

1. ศึกษาวรรณคดีเรื่อง "ลิลิตพระลอ" ทั้งในมิติของวรรณคดีศึกษาและศิลปะการแสดง ศึกษาทฤษฎี ประพันธ์ศิลป์ของอริสโตเติล แนวคิดเรื่องเจตจำนงเสรี และลัทธิเหตุวิสัยเพื่อนำมาใช้เป็นแนวทางการตีความวรรณกรรม
2. ใช้วิธีการปฏิบัติ โดยการสร้างบทสำหรับการแสดงจากวรรณคดีเรื่อง "ลิลิตพระลอ" จากนั้นจึงเข้าสู่กระบวนการซ้อม และเปิดแสดงให้ผู้ชมชาวต่างชาติได้รับชม ณ โรงละครเพย์ แอนด์ มิลตัน ห่วง (Fei & Milton Wong Experimental Theatre) นครแวนคูเวอร์ ประเทศแคนาดา
3. ใช้วิธีสังเกตปฏิกริยาผู้ชม และการสัมภาษณ์ผู้ชมหลังการแสดง

ผลการวิจัย

เมื่อวรรณคดีสโมสรที่จัดตั้งในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ประกาศยกย่องให้ "ลิลิตพระลอ" เป็นยอดแห่งลิลิตเมื่อปีพุทธศักราช 2459 เพราะความประณีตงดงามในการประพันธ์ที่ใช้ภาษา ถ้อยคำไพเราะ เปี่ยมด้วยสุนทรียศาสตร์ จากนั้นเป็นต้นมา "ลิลิตพระลอ" กลายเป็นวรรณคดีสำคัญที่มีผู้ศึกษาวิเคราะห์ทั้งในด้านวรรณคดีศึกษาเชิงวิจารณ์ ประวัติศาสตร์ และมีการแปรรูปข้ามสื่อจากวรรณคดีไปสู่ผลงานสร้างสรรค์ทางศิลปะอีกหลากหลายแขนง ส่วนในด้านศิลปะการแสดงโดยเฉพาะอย่างยิ่งการแสดงบนเวทีนั้น "ลิลิตพระลอ" ได้ปรากฏสู่สายตาสาธารณชนหลายครั้งหลายโอกาส ที่พบได้บ่อยคือพระลอของกรมศิลปากรที่นำบทละครของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์มาปรับและใช้บทร้องของเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์เป็นบางส่วน การดำเนินเรื่องเป็นไปตามวรรณคดีดั้งเดิม

นราพงษ์ จรัสศรี ได้สร้างสรรค์นาฏศิลป์ไทยร่วมสมัยเรื่องพระลอ เมื่อปี พ.ศ. 2549 ผลงานชิ้นนี้ควรถือเป็นตัวอย่างการแปรรูปข้ามสื่อโดยคงความเป็นวรรณคดีเรื่อง "ลิลิตพระลอ" ไว้ได้ดีที่สุด ทั้งนี้เพราะศิลปินผู้สร้างสรรค์มีแนวคิดในการรักษาแก่นและคุณค่าของวรรณคดีไว้อย่างครบถ้วน ผู้ชมจึงมีโอกาสดูเห็นตัวละครในวรรณคดีโลดแล่นมีชีวิตบนเวทีด้วยลีลานาฏศิลป์อันงดงามผสมกับบทจากวรรณคดีดั้งเดิมที่ได้มีการแต่งใหม่หรือต่อเติม เพียงแต่ตัดและเว้นบทโคลงและร่ายบางบทไว้ เพื่อให้ความยาวของการแสดงมีความเหมาะสม แต่บทโคลงและร่ายที่เว้นไว้เหล่านั้นถูกแทนที่ด้วยนาฏศิลป์ที่สื่อความหมายครอบคลุมไว้ได้อย่างสมบูรณ์

สำหรับละครเวที ภัทราวดี มีชูธน ได้เคยสร้างสรรค์ละครเวทีเรื่อง "ลอลิตลกราช" เมื่อปี พ.ศ. 2526 โดยดำเนินเรื่องราวตามวรรณคดีดั้งเดิม ก่อนจะนำมาสร้างสรรค์อีกครั้งในปีพ.ศ. 2552 และ 2562 ในรูปแบบละครเพลงเรื่อง "ร. รัก ล. ลิลิต ลิลิตพระลอ" ที่ดำเนินเรื่องโดยเปรียบเทียบเหตุการณ์ปัจจุบันของช่วงเวลา que จัดแสดงเพื่อสอดแทรกอุทาหรณ์สอนใจและหลักธรรม

เมื่อผู้วิจัยได้ศึกษาผลงานสร้างสรรค์ที่ผ่านมาของศิลปินท่านอื่นที่มีความสำคัญต่อศิลปะการแสดงสมัยใหม่ในประเทศไทย จึงพบแนวทางในการต่อยอดการศึกษา ค้นคว้า ทดลอง เพื่อเพิ่มคุณค่าในวัฒนธรรมต้นฉบับ และเพื่อค้นพบแนวทางใหม่ในการตีความเพื่อนำเสนอเป็นละครเวทีร่วมสมัย โดยใช้ทฤษฎีการละครตะวันตกคือประพันธ์ศิลป์ของอริสโตเติล (Aristotle's The Poetics) ในการสร้างลักษณะนิสัยตัวละคร (Characterization) ให้ตัวละครเอกมีความเป็นวีรบุรุษโศก (Tragic Hero) ที่จะต้องมีความยิ่งใหญ่ในลักษณะนิสัย (Tragic Greatness) และข้อบกพร่องผิดพลาดในลักษณะนิสัย (Tragic Flaw) เพื่อให้ละครเวทีเรื่อง "ลอร์ดิลลุ่มฟ้า" (LOR: Love, Obsession, Revenge) เข้าข่ายละครโศกนาฏกรรม (Tragedy) ตามหลักสากล ส่วนคำถามสำคัญของละคร (Dramatic Question) ผู้วิจัยมุ่งตอบคำถามเรื่อง "ชะตากรรมและเจตจำนงเสรี" (Fate and Free Will) โดยมีข้อค้นพบดังต่อไปนี้

ละครโศกนาฏกรรมในทัศนะของอริสโตเติล ต้องเป็นเรื่องราวที่แสดงถึงความทุกข์ทรมานของมนุษย์และจบลงด้วยความหายนะของตัวเอก ตัวละครเอกมีความยิ่งใหญ่ในลักษณะนิสัย (Tragic Flaw) ซึ่งเดิมอาจเข้าใจว่าหมายรวมถึงความยิ่งใหญ่ในชาติกำเนิด แต่หากพิจารณาแล้วควรหมายถึงลักษณะนิสัยที่สูงส่ง เช่น สติปัญญา ความสามารถในการรบ ความรักและเสียสละที่ผู้นำมีต่อประชาชน ความกล้าหาญ ขณะเดียวกันก็มีข้อบกพร่องผิดพลาดในลักษณะนิสัย (Tragic Flaw) ที่นำไปสู่ความหายนะ ข้อบกพร่องผิดพลาดนี้ถ้ามองให้ลึกซึ้งแล้วย่อมไม่ใช่ข้อบกพร่องสามัญเพียงเล็กน้อยที่เราท่านมีประจำอยู่ในนิสัย แต่เป็นข้อบกพร่องที่ยิ่งใหญ่พอจะทำให้ชีวิตสั่นคลอนจากก้าวที่ผิดพลาด (Hamartia) ไปจนถึงความหายนะซึ่งอาจหมายถึงความตายหรือความล่มสลายในที่สุด อริสโตเติลอธิบายสภาวะทางอารมณ์และจิตใจของผู้ชมที่ควรเป็นไปในขณะที่ชมละครโศกนาฏกรรมว่า ผู้ชมจะเกิดอารมณ์ร่วม (Involvement) ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่จะทำให้ผู้ชมเกิดการเปรียบเทียบตนเองกับตัวละคร (Sense of Identification) ซึ่งจะนำไปสู่สภาวะทางอารมณ์ที่เรียกว่า "ความสงสารและความกลัว" (Pity and Fear) ซึ่งเป็นภาวะที่ถูกกล่าวถึงและเป็นประเด็นในการศึกษาค้นคว้าตลอดมา ความสงสารควรหมายถึงการที่เราได้เห็นชะตากรรมของตัวละครที่ตกต่ำลงสู่ความทุกข์ทรมานด้วยสถานการณ์อันหลีกเลี่ยงได้ยาก เพราะเป็นความขัดแย้งกันระหว่างการแสวงหาความเป็นเลิศ (Arete) กับแรงผลักดันแห่งกิเลส (Ananke) อันเป็นข้อขัดแย้งที่คอยผลักดันให้ตัวละครเลือกที่จะต่อสู้เพื่อปราชัย ความปราชัยนั้นน่าจะพริ้งถึงจิตวิญญาณ สั่นคลอนรากเหง้าทางศีลธรรมจนทำให้ผู้ชมเกิดความกลัวว่าจะเกิดขึ้นกับชีวิตตน จึงเกิดการใคร่ครวญด้วยสติปัญญาว่าหากเหตุการณ์เช่นนี้เกิดกับตนแล้วจะเลือกทางออกอย่างไร ในเมื่อทางที่ตัวละครเลือกได้แสดงผลให้ประจักษ์แล้วว่าผิดพลาดเพียงใด หรือเพียงควรตระหนักไว้ว่าชีวิตคือสภาวะที่สับสนที่สุดจะคาดเดา ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ผู้ชมเกิดความรู้สึกรู้แจ้ง (Enlightenment) และเกิดสภาวะการชำระล้างจิตวิญญาณให้บริสุทธิ์ (Catharsis) อันถือเป็นจุดประสงค์สำคัญในการชมละครโศกนาฏกรรมในท้ายที่สุด การชำระล้างจิตวิญญาณให้บริสุทธิ์นี้สันนิษฐานว่าเกิดจากการที่ผู้ชมได้ปลดปล่อยอารมณ์ไปกับละคร อารมณ์เหล่านั้นไม่ใช่เพียงความสุข ความเศร้าที่แสดงออกด้วยการหัวเราะและร้องไห้ไปกับละคร แต่อาจหมายถึงอารมณ์ที่ถูกกดและเก็บไว้ในเบื้องลึกมาแสนนานแต่ไม่มีทางระบายออกได้ในชีวิตจริง ดังนั้นตัวละครเอกในโศกนาฏกรรมจึงเป็น "ตัวแทน" ที่กระทำการที่เราเคยคิดไว้ในจิตส่วนลึก และการชมละครคือการได้ปลดปล่อยอารมณ์เหล่านั้นให้สิ้นไปจนเกิดการเรียนรู้และเหลือไว้เพียงจิตวิญญาณที่บริสุทธิ์ ละครโศกนาฏกรรมในสมัยกรีกจึงมีสถานะไม่ต่างจากศาสนาด้วยบทบาทในการ

ชำระและกล่อมเกลাজิตและวิญญาณ ในการสร้างบทเพื่อการแสดงละครเวทีเรื่อง "ลอลิลลุ่มฟ้า" ผู้วิจัยจึงสร้างความยิ่งใหญ่ในลักษณะนิสัยของตัวละครเอกคือ "พระลอ" ด้วยการดึงเอาลักษณะเด่นที่มีอยู่ตามวรรณคดีดั้งเดิมคือ รูปลักษณ์ที่งามสง่าเป็นเลิศจนเป็นที่เลื่องลือ ซึ่งคำว่า "ลอ" นั้นมีความหมายว่า งามเป็นคำยืมจากภาษาเขมรว่า "ลออ" (อ่านว่า ละ-ออ) "ลอลิลลุ่มฟ้า" คือมีความงามสง่าประหนึ่งลอยลงมาจากฟากฟ้า¹ แต่คุณสมบัติ "รูปงาม" นี้อาจยังไม่เพียงพอที่จะถือเป็นความยิ่งใหญ่ในลักษณะนิสัย (Tragic Greatness) ตามทัศนะของอริสโตเติล เพราะรูปงามคือโชค (Luck) ที่ติดตัวมาแต่เกิด ไม่ใช่ "นิสัย" ที่ฝึกฝนจนดีและยิ่งใหญ่จริง ผู้วิจัยจึงกำหนดให้พระลอเจิดดาบในการแสดงนี้ตั้งแต่เปิดฉากแรกของการแสดง รวมถึงมีการใช้สื่อผสมเป็นภาพเคลื่อนไหวของพระลอเจิดดาบเพื่อเน้นย้ำในอีกหลายจุดของการแสดง รวมถึงฉากที่คนซอขับบทสมโภชดั่งกล่าว สลักการเจิดดาบนี้มีทั้งพระลอเจิดดาบ เพื่อสื่อถึงความสามารถและชำนาญในเชิงดาบ มีทั้งพระลอเจิดดาบกับเหล่าทหารเป็นกลุ่ม เพื่อให้เห็นความเป็นนักรบผู้ยิ่งใหญ่ มีความเป็นผู้นำ นอกจากนี้ การเจิดดาบยังแสดงถึงความสง่างามและรากเหง้าที่มาจากความศรัทธาในพุทธศาสนา ในฉากแรก ผู้วิจัยได้กำหนดให้พระลอเจิดดาบเดี่ยวพร้อมกับพูดบทเจรจาเดี่ยว (Monologue) ซึ่งเป็นคำถามสำคัญในละคร (Dramatic Question) ว่า

ข้าชื่อลอ ข้าเคยเชื่อว่ากรรมนั้นยิ่งใหญ่ ชีวิตเรากลุ่มกำหนดไว้ ไม่อาจเปลี่ยน ไม่อาจหนี
เหมือนสายน้ำ กาลเวลาที่ไหลรี ย่อมไม่มีวันย้อนหวนทวนกระแส เราชนะเพียงเพื่อจะแพ้
เพราะเราอ่อนแอ แค่มนุษย์ธรรมดา²

บทเจรจาเดี่ยวที่ดำเนินไปพร้อมกับการเจิดดาบนี้ สื่อความหมายว่าพระลอกำลังตั้งคำถามสำคัญของชีวิต ซึ่งเป็นความหมายเชิงอภิปรัชญา (Metaphysics) โดยเริ่มพูดถึง "กรรม" (Karma) อันเป็นแนวคิดในพุทธศาสนา ดังนั้นเพียงฉากแรกนี้ จึงเป็นการปูเรื่องราว (Exposition) ด้วยความยิ่งใหญ่ในลักษณะนิสัยของพระลอว่าเป็นกษัตริย์หนุ่มผู้สง่างามเหนือใคร เชี่ยวชาญการรบ เป็นผู้นำที่ยิ่งใหญ่ เป็นพุทธศาสนูปถัมภก และตระหนักรู้ว่าตนเป็นเพียงปุถุชนที่ยังหาคำตอบให้กับความจริงแท้ของชีวิตที่ยังเวียนว่ายอยู่ในโลกียะ โดยเปรียบเทียบครุ่นคำนึง (Contemplation) ถึงความหมายของชีวิตของพระลอในขณะที่เจิดดาบนี้กับวิปัสสนากรรมฐาน (Meditation) ซึ่งเป็นการฝึกจิตให้ไปสู่ระดับโลกุตระ ซึ่งแนวทางนี้ทำให้พระลอในละครเวทีเรื่อง "ลอลิลลุ่มฟ้า" ต่างไปจากการตีความพระลอตามชนบ ที่เน้นเฉพาะรูปลักษณ์ความงามเท่านั้น

ส่วนข้อบกพร่องผิดพลาดในลักษณะนิสัย (Tragic Flaw) ของพระลอนั้นหากเรามองเห็นแค่เพียงความมัวเมาลุ่มหลงในกามก็ดูจะเป็นตัวละครที่ขาดเหตุผลและขาดคุณค่าในการเป็นบทเรียนชีวิต ผู้วิจัยจึงใช้หลักการวิเคราะห์ตัวละครที่มุ่งหาแรงผลักดันทางใจของตัวละคร (Motivation) เพื่อเป็นเหตุผลในการกระทำในละครเวทีเรื่อง "ลอลิลลุ่มฟ้า" นี้ พระลอจึงเป็นผู้มีความลึกลับสงสัยถึง "ชะตากรรมและเจตจำนงเสรี" โดยในตอนต้นของละคร พระลอตั้งคำถามเรื่อง "กรรม" ซึ่งด้วยนัยนี้เป็นการสะท้อนคตินิยมเรื่องกรรมของชาวพุทธบางส่วน ที่มองเรื่องกรรม วิชากรรมว่าหมายถึงกรรมเก่า กรรมแต่อดีตชาติ ชะตากรรม โชคชะตา เป็นสิ่งที่ถูกลิขิตมาโดยเราไม่อาจรู้ได้ ไม่อาจต้านทาน มีแต่ต้องยอมรับว่านั่นคือกรรม

1. "สุจิตต์ วงษ์เทศ: พระลอ เป็นนิยายชนเผ่าลุ่มน้ำโขง ไม่ใช่เรื่องจริง ไม่มีตัวตนจริง," matichononline, บันทึกข้อมูลเมื่อ 21 มีนาคม 2559, http://matichon.co.th/newsmonitors/news_78475.

2. พรณศักดิ์ สุชี, ลอลิลลุ่มฟ้า (ปทุมธานี: มหาวิทยาลัยกรุงเทพ, 2558), 1.

พระภาสกร ภาวิไล ได้แสดงทัศนะว่ากรรมคือการกระทำ จิตใจเป็นตัวกำหนดความตั้งใจ หรือความไม่ตั้งใจที่นำไปสู่การกระทำ หรือการไม่กระทำก็ตาม ย่อมส่งผลสะท้อนกลับต่อเราและต่อโลก (World Effects)³ ด้วยนัยนี้กรรมคือการกระทำ และการกระทำนั้นเกิดขึ้นจากความตั้งใจและความไม่ตั้งใจของเราเอง หากพระลอมมีความตั้งใจที่จะ “เลือก” การกระทำของตนเอง คือการละทิ้งเมืองสรวง ละทิ้งมารดา ละทิ้งภรรยา ละทิ้งประชาชนไปหาพระเพื่อนพระแพง ความตั้งใจนั้นจะถือเป็นเจตจำนงเสรีได้หรือไม่

การยืนยันว่าพระลอมมีเจตจำนงเสรีหรือไม่ ผู้วิจัยจำเป็นต้องแก้ปัญหาคัดแย้งทางปรัชญาให้ได้เสียก่อน ลัทธิเหตุวิสัย (Determinism) ซึ่งเป็นลัทธิทางปรัชญาที่เชื่อว่าเหตุการณ์ทุกเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นย่อมมีสาเหตุ รวมไปถึงการกระทำของมนุษย์ด้วย⁴ หากแต่การเกิดจะต้องเป็นไปตามแบบแผนที่กำหนดไว้ เหตุและผลจึงเป็นเรื่องแน่นอนตายตัวภายใต้กฎเกณฑ์ที่เปลี่ยนแปลงไม่ได้ แรงจูงใจของมนุษย์ก็เป็นสิ่งคาดเดาได้ว่าจะนำไปสู่การกระทำใดและมีผลอย่างไร ลัทธิเหตุวิสัยทางจริยศาสตร์ (Ethical Determinism) ที่ได้รับอิทธิพลความคิดจากโสเครติส (Socratis) เชื่อว่าความดีเป็นตัวกำหนดโดยความตั้งใจของมนุษย์⁵ นักปรัชญาที่เชื่อในแนวคิดนี้จึงเห็นว่าการกระทำตามเจตจำนงแห่งความดีถือว่าการกระทำที่มีเสรีภาพ คาร์ล ปอปเปอร์ (Karl Popper) นักปรัชญาสมัยใหม่เองก็เสนอว่า การกระทำที่เกิดจากการไตร่ตรองอย่างรอบคอบ ถือว่าเป็นการกระทำที่มีเหตุผล และการใช้เหตุผลเช่นนี้ ก็คือการใช้เสรีภาพในการเลือกกระทำ พฤติกรรมต่าง ๆ เสรีภาพในความหมายของปอปเปอร์จึงเป็นเสรีภาพที่มีขอบเขต กล่าวคืออยู่ในความสมเหตุสมผลและความเป็นจริง⁶ เมื่อพิจารณาตามข้อเสนอนี้ การกระทำของพระลอมดูเหมือนจะไม่สมเหตุสมผลเอาเสียเลย ประเด็นนี้ ผู้วิจัยจึงต้องยกทัศนะของอริสโตเติลมากล่าวแย้ง ด้วยอริสโตเติลไม่เห็นด้วยกับลัทธิเหตุผลวิสัยทางจริยศาสตร์ อริสโตเติลกล่าวว่าความเห็นนั้นขัดกับ “ข้อเท็จจริง” (Fact) บางอย่าง กล่าวคือ มนุษย์ไม่สามารถบังคับตนเองได้เสมอไป มีมากมายหลายครั้งในชีวิตที่เหตุผลของเราขัดกับความต้องการหรือกิเลสของเรา กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือกิเลสอยู่ภายใต้การควบคุมของเหตุผล แต่ก็มีบางครั้งที่เหตุผลอยู่ภายใต้การควบคุมของเจตจำนง หรือกิเลสนั่นเอง⁷

ด้วยเหตุผลของอริสโตเติล ผู้วิจัยจึงตอบคำถามสำคัญของละคร (Dramatic Question) เรื่องชะตากรรม และเจตจำนงเสรีว่า เราจำเป็นต้องแยกคำว่า “ชะตา” ออกจากคำว่า “กรรม” ชะตาคือโชคของพระลอมที่เกิดมามีรูปลักษณะที่งดงามเป็นที่เลื่องลือ เกิดในตระกูลกษัตริย์อันสูงส่ง ส่วนกรรมคือการกระทำที่เกิดจากความตั้งใจของพระลอมเอง ความตั้งใจของพระลอมคือเจตจำนงเสรี กรรมจึงเกิดจากเจตจำนงเสรี ข้อขัดแย้งที่แท้จริงของละครเรื่อง “ลอลิกล่อมฟ้า” จึงเป็นความขัดแย้งระหว่างความยิ่งใหญ่ในลักษณะนิสัย คือจิตสำนึกฝ่ายดี ความเป็นนักรบ ความเป็นกษัตริย์ที่แสวงหาความเป็นเลิศ (Arete) ความเป็นลูก ความเป็นสามี ความเป็นพุทธศาสนิกชน กับข้อบกพร่องผิดพลาดในลักษณะนิสัย คือความรู้ไม่แจ้งในธรรม จึงเกิดความพ่ายแพ้ต่อกิเลส ความอหังการในความยิ่งใหญ่จนเกิดความอยากเอาชนะ อยากครอบครอง แรงผลักดันแห่งกิเลส (Ananke) ก่อให้เกิดเจตจำนงเสรี และแท้จริงแล้วทั้งหมดนี้ก็คือความอ่อนแอของปुरुषที่แหวกว่ายอยู่ในโลกียะ

3. Phra Bhasakorn Bhavilai, *Karma for Today's Traveler* (Dhammasathan: Chiang Mai University, 2006), 9-17.

4. A.J. Ayer, "Freedom and Necessity," in *Philosophical Essays* (New York: St. Martin Press, 1954), 3-20.

5. Richard Langdon Franklin, *Free Will and Determinism: A Study of Rival Conceptions of Man* (London: Routledge, 1968), 175.

6. สุนัย ครอบยุทธ์, "คาร์ล ปอปเปอร์ กับ การแก้ปัญหาคัดแย้งระหว่างเจตจำนงเสรี กับลัทธิเหตุวิสัย" (วิทยานิพนธ์ระดับมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520), ง-จ.

7. Al-Ghazali, *The Incoherence of the Philosophers* (Brigham Young: Brigham Young University Press, 2008), 253.

เจตจำนงเสรีของพระลอเป็นกิเลสที่สุดจะควบคุม แต่ไม่ได้หมายความว่าพระลอปล่อยกิเลสนั้นให้ระเหิงไปโดยไม่ได้ใคร่ครวญไตร่ตรองใด ๆ ดังนั้น เพื่อเป็นการโต้แย้งประเด็นของลัทธิเหตุวิสัยทางจริยศาสตร์ที่ว่าเจตจำนงเสรีต้องเกิดจากการไตร่ตรองอย่างรอบคอบ ผู้วิจัยจึงได้สร้างบทเจรจาเดี่ยว (Monologue) ของพระลอที่ใคร่ครวญถึงความรู้สึก ความสัมพันธ์ของตนกับพระนางลักษณวดีเป็นบทเจรจาเดี่ยวอีกครั้งดังนี้

ข้าไม่เคยตั้งคำถาม ว่าหากพ่อข้าไม่สู้ขอนางผู้นี้ที่ข้าไม่เคยรู้จักมาเพื่อเป็นของข้า โชคชะตาจะนำพานางมาพบข้าหรือไม่ ข้าไม่เคยตั้งคำถาม ว่านางคือหญิงที่ข้าปรารถนาหรือไม่ข้าไม่เคยตั้งคำถาม ว่าเพราะเหตุใดนางจึงรักดีต่อข้า เพราะข้าคือข้า เพราะนางรักข้า หรือเพราะข้าคือสามีข้าไม่เคยตั้งคำถาม แต่เมื่อข้าตระกองกอดนางนอนในคืนนั้น ข้ามิได้ฝันถึงนาง⁸

และเมื่อพระลอได้ตัดสินใจจากเมืองสรวงมาได้ระหว่างทาง ขณะที่จะต้องข้ามแม่น้ำกาหลง พระลอได้อธิษฐานเสี่ยงทาย แสดงให้เห็นถึงความลังเลด้วยความตระหนักถึง “หน้าที่” กับ “เจตจำนงเสรี” เมื่อสายน้ำกาหลงได้ไหลย่นทวนกระแส และกลายเป็นสีแดงดังโลหิต พระลอก็ยังมีใจแน่วแน่ที่จะฝ่าไป พร้อมรับผลร้ายที่อาจเกิดจากการตัดสินใจและการกระทำของตน ผู้วิจัยได้สร้างบทเจรจาเดี่ยวที่สำคัญดังนี้

สายน้ำได้ทำนายชะตาข้า บาบเคราะห์หรืออยู่ข้างหน้า เตือนให้ข้ากลับหลัง นี่ข้ามีสติ ยังรู้คิดใคร่ครวญ หรือข้าต้องมนตร์จนจิตใจปั่นป่วนไม่อาจรักษาสัมปัญญะ นี่ข้ามีอิสระ หรือข้าถูกตรึงไว้กับหน้าที่ ข้าตระหนักดี ข้าคือสามี คือลูก คือจอมทัพ คือพระราชา คือผู้นำ(เหล่าทหารเจ็ดดาบซึ่งข้าในจินตนาการ) โอ้มนุษย์ แม้จะเกิดมาสูงสุดด้วยฐานันดร หรือจะเกิดมาในดงดอนแดนต่ำ ล้วนแต่อ่อนแอ แม้จะรู้เท่าทันมายาแห่งชีวิต แต่ก็ยังตรึงติดไม่อาจตัดทิ้งไปเหตุใดข้ายังอยากรได้แม้ข้ามีเหนือใครเหตุใดแม้ในยามนี้ ยามที่ข้าใคร่ครวญด้วยเหตุผลแต่ก็ยังอาจตัดสินใจเหมือนคนไม่รู้จักผิด ชอบ ชั่ว ดี ข้าต้องเตือนตัวเองไว้ข้า... ลอดิกล่มฟ้าข้าคือกษัตริย์ขัตติยะราชามีหน้าที่ต่อปวงประชา (ตัวละครอื่น ๆ ค่อย ๆ ออกไป) โอ้สายน้ำ โอ้ความปรารถนา โอ้เวรกรรม โอ้โชคชะตา ไม่ว่าข้าจะหันหลังกลับหรือเดินต่อไปข้างหน้า ข้าไม่อาจรู้ได้เลยว่า นั่นเป็นเพราะบาปเวรบังคับข้า หรือสิ่งใดจะมีอำนาจเหนือกว่าเวรกรรม

พระลอในละครเวทีเรื่อง “ลอดิกล่มฟ้า” จึงเป็นพระลอที่มีสติใคร่ครวญ ไตร่ตรองข้าแล้วข้าเล่า แต่ไม่อาจเอาชนะ “แรงผลักดันแห่งกิเลส” (Ananke) ได้ และเมื่อพระลอได้พบพระเพื่อนพระแพงแล้ว พระลอยังตั้งคำถามกับพระเพื่อนพระแพงเสมอว่า “เจ้ารู้ไหมว่าสิ่งใดนำข้ามา” และในฉากสุดท้าย คำถามนี้ได้ย้อนกลับมาอีกครั้ง พร้อมคำตอบที่เฉลยแก่ผู้ชม ดังนี้

พระลอ เจ้ารู้ไหม ว่าสิ่งใดนำข้ามา
เพื่อน กรรมหรือเพคะ
แพง หรือจะเป็นโชคชะตา
เพื่อน หรือมายาเวทย์มนตร์
พระลอ ข้าเคยตั้งคำถามเช่นนั้น จนบัดนี้ ข้าจึงแน่ใจ ว่าไม่มีสิ่งใดบันดาลลด
เราโทษกรรม โทษโชคชะตา โทษมายาเวทย์มนตร์ เรายอมรับว่า
เราเป็นเพียงปุถุชน เรายอมรับว่าเราแพ้ เราอ่อนแอ ว่ายวน
ไม่มีวันหลุดพ้นจากกิเลสสามัญ
เพื่อน เรามีอาจหลีกหนีบาปนี้ได้เลย
พระลอ เรามีอาจหลีกหนีบาปที่เรา "เลือก" กระทำ
แพง เรา "เลือก" บาปนี้หรือเพคะ
พระลอ ใช่ เรา...เราทุกคน⁹

จะเห็นได้ว่า "เสียง" ของผู้กำกับการแสดงที่ต้องการสื่อสารกับผู้ชมจะบอกว่าการกระทำคือการกระทำที่มนุษย์เลือกเองแล้ว ยังบอกอีกว่า ที่เราโทษ "กรรมเก่า" นั้นเป็นเพียงการเล่นบทผู้บริสุทธิ์ที่ไม่สามารถกำหนดชะตาของตนได้เอง แต่ความจริงก็คือ เราอ่อนแอ พ่ายแพ้ต่อกิเลส ทางแก้ก็คือ เมื่อเรา "เลือก" กระทำแล้ว เราต้องยอมรับการกระทำของและผลสืบเนื่องที่ตามมาอย่างกล้าหาญ จึงจะถือว่านั่นคือเจตจำนงเสรี

นอกจากนี้ ในบทสนทนาจากสุดท้ายนี้ ผู้วิจัยยังตีความถึง "มายาเวทย์มนตร์" ที่ปรากฏอยู่ในลิลิตพระลอ ทั้งสลาเหรี ไก่แก้ว และไสยศาสตร์ของปู่เจ้าสมิงพรายว่าคือกิเลสนั่นเอง เพื่อสนับสนุนแนวคิดเรื่องเจตจำนงเสรีของอริสโตเติลให้หนักแน่นชัดเจน ในแง่ของศิลปะการละครถือได้ว่าเป็นการนำเสนอเชิงสัญลักษณ์ตามแนวทางของละครสมัยใหม่แบบสัญลักษณ์นิยม (Symbolism)

สำหรับ "ความสงสารและความกลัว" (Pity and Fear) ที่ควรต้องเกิดขึ้นเมื่อผู้ชมเกิดอารมณ์ร่วมไปกับเรื่องราวจนเกิดการเปรียบเทียบตนเองกับตัวละครนั้น นอกจากเราจะสงสารในสถานการณ์ของพระลอแล้ว เรายังสงสารพระนางบุญเหลือ พระมารดาของพระลอที่มีความรักอันยิ่งใหญ่ต่อบุตร แต่ก็ไม่สามารถต้านทานความตั้งใจของพระลอได้ รวมทั้งสงสาร เห็นใจในความรักของพระนางลักษณวดีที่มีต่อพระลอ ส่วนความกลัวที่ควรต้องเกิดขึ้นคือเมื่อสายน้ำกาหลงไหลย้อนและกลายเป็นสีแดงดังโลหิต ผู้ชมจะเกิดการคิดเปรียบเทียบกับตนเองว่าหากเป็นตนเองจะย้อนกลับหลังสู่เมืองสรวง หรือจะฝ่าฟันต่อไปเหมือนพระลอ เรากลัวแทนพระลอ และกลัวว่าสถานการณ์เช่นนั้นจะเกิดขึ้นกับเรา การที่เราได้คิด ได้ไตร่ตรอง ได้ตัดสินใจ ไม่ว่าจะเลือกแนวทางเดียวกับตัวละครหรือไม่ก็ตามล้วนนำไปสู่ความสว่างทางปัญญา (Enlightenment) ซึ่งความบันเทิงในสมัยปัจจุบันดูจะขาดส่วนนี้ไป ทั้งที่เป็นส่วนสำคัญที่จะยกระดับผลงานศิลปะจากระดับอารมณ์มาสู่ระดับปัญญา

ส่วนการชำระล้างจิตวิญญาณให้บริสุทธิ์ (Catharsis) นั้น หลังจากที่ถูกข่มขู่ปลดปล่อยอารมณ์เบื้องต้นที่ได้เก็บกักไว้ ซึ่งในวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอเต็มไปด้วยรสทางอารมณ์ทั้งรัก เศร้า โกรธ ชิงชัง เคียดแค้น แม้แต่เรื่องกามารมณ์ อารมณ์เหล่านี้ล้วนเป็นอารมณ์ที่มนุษย์ทุกคนล้วนมีแต่ควบคุมด้วยจริยธรรม เมื่อปลดปล่อยไปพร้อมกับตัวละครและได้เรียนรู้จนเกิดความสุขทางปัญญาแล้ว จึงเหลือแต่จิตใจที่บริสุทธิ์สำหรับแนวคิดทางพุทธศาสนา ละครเวทีเรื่อง “ลอลิลกล่อมฟ้า” ชี้ให้เห็นถึงผลของกรรมคือการกระทำในชาตินี้ และการหลงใหล อ่อนแอ ยอมแพ้ต่อกิเลส สำหรับงานศิลปะ ถือเป็นการยกระดับถึงขั้นสูงสุดคือจากรดับปัญญาไปสู่ระดับจิตวิญญาณ นอกจากนี้การยกระดับทางจิตวิญญาณอาจเกิดขึ้นได้จากความเพริศแพร้วในจิตใจ (Exaltation) ที่ศิลปะอันถึงพร้อมทั้งความประณีตในรูปแบบและเนื้อหาสามารถทำให้เราไปสู่ภาวะนั้นได้ เช่นในตอนจบของวรรณคดีเรื่องลิลิตพระลอ ที่พระลอ พระเพื่อน พระแพงต่อสู้กับทหารที่บุกเข้ามายังพระราชฐานชั้นในอย่างกล้าหาญโดยไม่กลัวตาย และภาพสุดท้ายคือตัวละครทั้งสามตายในท่ายืนแอบอิงกัน ซึ่งเป็นภาพที่แม้จะนำมาซึ่งความโศกสลด แต่ก็แฝงไว้ด้วยความงดงาม มีเกียรติที่ได้ยืนหยัดต่อสู้เพื่อความรัก ความตายในท่ายืนนี้ให้ความงามราวงานประติมากรรมที่สร้างความเพริศแพร้วทางใจเป็น “อารมณ์ทดแทน” ที่ช่วยยกระดับจิตวิญญาณ

สรุป อภิปรายผลและข้อเสนอแนะ

เจตจำนงเสรีของพระลอ: แนวทางการกำกับการแสดงละครเวทีเรื่อง “ลอลิลกล่อมฟ้า” ได้ค้นพบแนวทางใหม่ในการตีความและสร้างสรรค์ละครเวทีสมัยใหม่ที่นำเอาวัตถุดิบมาจากวรรณคดีมรดกเรื่อง “ลิลิตพระลอ” ที่ถือเป็นยอดของวรรณคดีประเภทลิลิต การตีความใหม่คือการยึดแนวคิดเรื่องเจตจำนงเสรีเป็นแกนหลัก ทั้งในการสร้างบทการแสดง การสร้างลักษณะนิสัยตัวละครเอกให้มีความเป็นวีรบุรุษโศก และทำให้ละครเข้าข่ายโศกนาฏกรรมตามทฤษฎีประพันธ์ศิลป์ของอริสโตเติล กล่าวคือเป็นเรื่องราวของวีรบุรุษที่มีความยิ่งใหญ่ในลักษณะนิสัย แต่ก็มีข้อบกพร่องผิดพลาดที่นำไปสู่ความหายนะในที่สุด ผู้ชมเกิดความสงสารและความกลัว จนเกิดความกระจำทางปัญญา และนำไปสู่การชำระล้างจิตวิญญาณให้บริสุทธิ์ (Catharsis) อันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของละครโศกนาฏกรรม

ละครเวทีเรื่อง “ลอลิลกล่อมฟ้า” ได้จัดแสดงขึ้นเมื่อวันที่ 5 พฤษภาคม 2558 ณ โรงละครเฟย์ แอนด์ มิลตัน ทว่อง (Fei & Milton Wong Experimental Theatre) นครแวนคูเวอร์ ประเทศแคนาดา โดยความร่วมมือสนับสนุนของสถานกงสุลใหญ่ประจำนครแวนคูเวอร์ และมหาวิทยาลัยกรุงเทพ จากการประเมินผล

ด้วยการสังเกต ผู้วิจัยพบว่าผู้ชมชาวแคนาดาจำนวน 400 คน ติดตามเรื่องราวได้ดี มีอารมณ์ร่วม และจากการสัมภาษณ์ตัวแทนผู้ชมกลุ่มศิลปิน นักวิชาการ นักศึกษาศิลปะ และประชาชนทั่วไป พบว่าเข้าใจแก่นความคิดของเรื่อง เข้าใจคำถามสำคัญของละครเรื่องชะตากรรมและเจตจำนงเสรี สำหรับผู้ชมไทยสามารถตอบได้ว่ากรรมคือการกระทำ

เนื่องด้วยละครใช้ภาษาไทยทั้งในบทร้องและบทเจรจา และผู้วิจัยตั้งใจที่จะไม่ใช้บทบรรยายภาษาอังกฤษบนเวที (Surtitles) โดยให้มีเพียงแค่ข้อมูลเกี่ยวกับเนื้อเรื่องในสูจิบัตรเท่านั้น ทั้งนี้เพื่อที่จะสังเกตปฏิกิริยา ความสนใจของผู้ชม เพื่อทดสอบศักยภาพการสื่อสารของละคร พบว่าผู้ชมชาวแคนาดาสามารถติดตาม เข้าใจเรื่องราวได้ก็จริง แต่เมื่อมีบทร้องหรือเจรจา แม้ผู้ชมจะเข้าใจจากนาฏยลีลาที่สื่อความหมายก็ตาม เพลงและบทเจรจาเหล่านั้นกลับยิ่งเพิ่มความคาดหวังที่จะเข้าใจให้มากขึ้นของผู้ชม ซึ่งผู้ชมได้เสนอแนะว่าหากมีบทบรรยายภาษาอังกฤษบนเวทีจะช่วยให้เข้าใจโดยละเอียดทุกคำพูด ซึ่งจะเพิ่มอรรถรสความซาบซึ่งประทับใจได้มากขึ้นอย่างแน่นอน

วรรณคดีไทยยังเป็นแหล่งวัตถุดิบที่มีคุณค่าที่ศิลปินต่างสาขาสามารถอาศัยนำมาสร้างสรรค์ในรูปแบบอื่นได้ไม่รู้จบ สำหรับสาขาศิลปะการแสดง แนวทางที่จะนำเสนอวรรณคดีในรูปแบบการแสดงในระดับนานาชาติจำเป็นต้องเข้าใจว่า วรรณคดีไทยเน้นที่ความเพลิดเพลิน ยกย่องอารมณ์ด้วยรสของวรรณศิลป์และรสทางอารมณ์ต่าง ๆ แต่การสร้างสรรค์ในรูปแบบใหม่สามารถเสริมคุณค่าได้ด้วยการตีความ

บรรณานุกรม

- นพมาศ ศิริกายะ. *ประพันธ์ศิลป์ของอริสโตเติล*. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.
- นราพงษ์ จรัสศรี. "แนวคิดในการสร้างสรรค์ผลงานนาฏศิลป์ร่วมสมัย." สัมภาษณ์โดย พรรณศักดิ์ สุชี. 10 พฤศจิกายน 2562.
- พรรณศักดิ์ สุชี. *ลวดลายลุ่มฟ้า*. ปทุมธานี: มหาวิทยาลัยกรุงเทพ, 2558.
- รุ่งนภา นิยมพัฒน์. "แนวความคิดในการแสดงนาฏศิลป์ไทยร่วมสมัยเรื่องพระลอของนราพงษ์ จรัสศรี." วิทยานิพนธ์ระดับดุษฎีบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2558.
- สุนัย ครอบงุม. "คาร์ล ปอปเปอร์ กับการแก้ปัญหาความขัดแย้งระหว่างเจตจำนงเสรี กับลัทธิเหตุวิสัย." วิทยานิพนธ์ระดับมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520.
- Aristotle. *The Complete Works of Aristotle*. Princeton: Princeton University Press, 1984.
- Aristotle. *The Poetics*. London: Penguin, 1996.
- A.J. Ayer. "Freedom and Necessity." in *Philosophical Essays*, 3-20. New York: St. Martin Press, 1954.
- Bhavilai, Bhasakorn, Phra. *Karma for Today's Traveler*. Chiang Mai: Dhammasathan Chiang Mai University: 2006.
- Ghazali-Al. *The Incoherence of the Philosophers*. Brigham Young: Brigham Young University Press, 2008.
- Franklin, Richard Langdon. *Free Will and Determinism: A Study of Rival Conceptions of Man*. London: Routledge, 1968.
- บ้านและสวน. "ลิลิตพระลอ 2019 โดยภัทราวดี มีชูธน." <https://baanlaesuan.com/1293/84/arts/lilit-phra-lor-by-patravadi-2019>.
- มติชนออนไลน์. "สุจิตต์ วงษ์เทศ: พระลอ เป็นนิยายชนเผ่าลุ่มน้ำโขง ไม่ใช่เรื่องจริง ไม่มีตัวตนจริง." http://matichon.co.th/newsmonitors/news_78475